

ЧАСОПИС ЗА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СТУДИЈЕ

ИНИЦИЈАЛ

INITIAL

A REVIEW OF MEDIEVAL STUDIES

UDC 93/94

ISSN 2334-8003

CENTRE FOR ADVANCED MEDIEVAL STUDIES

INITIAL
A REVIEW OF MEDIEVAL STUDIES

VOLUME 11

Editor-in-Chief
Srđan Rudić

Editorial Board
Lenka Blechová-Čelebić (Prague), Stanoje Bojanin,
Borislav Grgin (Zagreb), Sergey Ivanov (Moscow),
Gábor Klaniczay (Budapest), Esad Kurtović (Sarajevo),
Smilja Marjanović-Dušanić, Vojin Nedeljković,
Georgi Nikolov (Sofia), Paola Pinelli (Florence),
Danica Popović, Dejan Radičević, Srđan Rudić,
Irena Špadijer, Georg Vogeler (Graz),
Valentina Živković

Publishing Editor
Dragić M. Živojinović

Belgrade
2023

UDC 93/94

ISSN 2334-8003

ЦЕНТАР ЗА НАПРЕДНЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СТУДИЈЕ

ИНИЦИЈАЛ
ЧАСОПИС ЗА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СТУДИЈЕ

КЊИГА 11

Главни уредник
Срђан Рудић

Редакциони одбор
Ленка Блехова-Челебић (Праг), Станоје Бојанин,
Борислав Гргин (Загреб), Валентина Живковић,
Сергеј Иванов (Москва), Габор Кланицај (Будимпешта),
Есад Куртовић (Сарајево), Смиља Марјановић-Душанић,
Војин Недељковић, Георги Николов (Софија), Паола Пинели
(Фиренца), Даница Поповић, Дејан Радичевић, Срђан Рудић,
Георг Фогелер (Грац), Ирена Шпадијер

Одговорни уредник
Драгић М. Живојиновић

Београд
2023

Овај број *Иницијала* штампан је
захваљујући финансијској помоћи
Министарства науке, технолошког развоја и
иновација Владе Републике Србије

САДРЖАЈ – CONTENTS

Библиографија *Иницијала* 1–10 (2013–2022) IX

I ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ – ARTICLES

- DOROTA VARGOVÁ – BRANKA VRANEŠEVIĆ – MIHAILO ST. POPOVIĆ,
To Put the Church on the Map: Early Medieval Ecclesiastical Structures
and Tendencies in the Region of Duklja (6th–11th Centuries) 3
- ДОРОТА ВАРГОВА – БРАНКА ВРАНЕШЕВИЋ – МИХАИЛО СТ. ПОПОВИЋ,
Стављање цркве на мапу: раносредњовековне црквене структуре
и тенденције на подручју Дукље (VI–XI век) 32
- ДЕЈАН БУЛИЋ – РАДИВОЈЕ АРСИЋ – ИРЕНА ЦВИЈАНОВИЋ,
Рановизантијска црква из села Градојевић код Коцељеве 35
- DEJAN BULIĆ – RADIVOJE ARSIĆ – IRENA CVIJANOVIĆ, Early Byzantine
Church from the Village of Gradojević near Koceljeva..... 53
- СРБОЉУБ УБИПАРИПОВИЋ, Чин топлоте (ζεον) у византијском
литургијском типу. Ка потпунијем објашњењу порекла и
теолошко-литургијског смисла..... 55
- SRBOLJUB UBIPARIPović, The ζεον Rite in Byzantine Liturgical Type.
Towards a full Explanation of Origin, and Its Theological and
Liturgical Meaning 69
- STANOJE BOJANIN, Canons of Old Nomokanons in South Slavonic
Penitentials (13th–14th Centuries)..... 71
- СТАНОЈЕ БОЈАНИН, Правила из старих номоканона у јужнословенским
пенитенцијалним текстовима (XIII–XIV век) 91
- IVANA KOMATINA, Perception of Roman Catholics in 13th-Century
Serbian Hagiographies: From Fellow Christians to Heretics 93
- ИВАНА КОМАТИНА, Перцепција римокатолика у српским
хагиографијама XIII века: од хришћана до јеретика 113

PETAR JOSIPOVIĆ, The Reshaping of Tvrtko I's Royal Ideology before and after His Coronation in 1377: The Appropriation of the Cult of St. Stephen the Protomartyr in Medieval Bosnia	115
ПЕТАР ЈОСИПОВИЋ, Обликовање владарске идеологије Твртка I пре и после краљевског крунисања 1377. године: апропријација култа светог Стефана Првомученика у средњовековној Босни	134
ДЕЈАН ДОШЛИЋ, Сугуби вијенац краља Стефана Твртка Котроманића: нова интерпретација	137
DEJAN DOŠLIĆ, The Double Wreath Crown of King Stephen Tvrtko Kotromanić: A New Interpretation	164
МАРКО ГАВРИЛОВИЋ, Српско-угарски односи (1403/1404–1427) у делима западноевропских писаца XV века.....	165
MARKO GAVRILOVIĆ, The Relations between Serbia and Hungary (1403/1404–1427) in the Works of Western European Writers of the 15 th Century	188

II ИЗВОРНА ГРАЂА – SOURCE MATERIAL

ЖАРКО ВУЈОШЕВИЋ, Повеља престолонаследника Стефана Уроша (Дечанског) манастиру Врањини	191
ŽARKO VUJOŠEVIĆ, Charter of the Heir to the Throne Stefan Uroš (Dečanski) for the Monastery of Vranjina	212
АЛЕКСАНДРА ФОСТИКОВ – АЛЕКСАНДАР КРСТИЋ, Три исправе и печат Дмитра Краљевића	215
ALEKSANDRA FOSTIKOV – ALEKSANDAR KRSTIĆ, Three Documents and a Seal of Dmitar Kraljević.....	235

III ПРИКАЗИ И КРИТИКЕ – REVIEWS

Péter TIMÁR, <i>Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára I–VI</i> , Szeged 2019 (Ненад Обрадовић)	239
Adrian GHEORGHE, <i>The Metamorphoses of Power. Violence, Warlords, Akıncıs and the Early Ottomans (1300–1450)</i> , Brill Series: The Ottoman Empire and Its Heritage, Volume: 76, Koninklijke Brill, Leiden–Boston 2023, 331 pp. (Милош Ивановић)	241

IV НАУЧНИ ЖИВОТ – SCHOLARLY LIFE

Научни скуп „Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности XIV“, Народна библиотека „Ресавска школа“, Деспотовац, 19–20. август 2023. године (Милош Ивановић)	249
Међународни научни скуп: “Hungarian-Serbian Relations in the Early Modern Period 1456–1791”, Insitute of History, Belgrade – HUN-REN, Research Centre for the Humanities, Institute of History, Budapest, 9 November 2023 (Марија Андрић)	252
Међународни научни скуп Историјске и културне везе словенских народа (од средњег века до савременог доба), Историјски институт Београд, Одељење за словенску филологију Филолошког факултета Универзитета у Лођу, 14–15. децембар 2023, Београд (Бењамин Хекић)	257
Напомена уредништва – Editorial Note	261

Дејан Булић
Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, Београд, Србија
dejan.bulic@iib.ac.rs

Радивоје Арсић
Завод за заштиту споменика културе „Ваљево“
Милована Глишића 14, Ваљево, Србија
arsicradivoje@gmail.com

Ирена Цвијановић
Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, Београд, Србија
irena.cvijanovic@iib.ac.rs

РАНОВИЗАНТИЈСКА ЦРКВА ИЗ СЕЛА ГРАДОЈЕВИЋ КОД КОЦЕЉЕВЕ

Апстракт: У раду су дати резултати археолошког истраживања рановизантијске цркве са локалитета Град у Гају, село Градојевић у општини Коцељева. Црква је једнобродна грађевина, са два анекса на бочним странама, који храму дају крстолики изглед укупних димензија 17 m x 15,9 m. За изградњу цркве коришћен је добро геометријски простудиран картон са лепо постављеним пропорцијама, из чега произилази да је пројектант био обучени архитекта или неко ко је располагао са завидним геометријским знањем. Основне елементе за датовање цркве пружају одлике њене архитектуре, начин зидања и постојеће аналогије, због чега се датује у VI столеће. Пронађени покретни археолошки материјал (налази стакла, камени мортаријум, античка грнчарија) и грађевинска керамике подржавају овакво датовање цркве.

Кључне речи: Град у Гају, Градојевић, Коцељева, Западна Србија, 6. век, једнобродна црква, синтронос, стакло, керамика, мортаријум.

Током археолошког рекогносцирања дела Западне Србије у оквиру пројекта Историјског института *Сондажно рекогносцирање*

Ваљева и околине, сондирана је, а потом и истражена (у целини) рано-византијска црква на локалитету Град у Гају, село Градојевић, у општина Коцељева.¹

Село Градовић, данашњи Градојевић, први пут је забележено у историјским изворима као влашко село 1528. године.² О цркви и другим старинама у селу нема пуно сачуваних података. Најстарије податке доноси Милан Ђ. Милићевић у Кнежевини Србији: *На три узвишена брежуљка, прича се да је некад био Шаренград Љутице Богдана и да је у њега он звао Краљевића Марка на Загорје Шаренгарду питомом. Сада је све порушено и разнето, само се изоравају комади добро печене цигље.*³

У околини нашег локалитета, пола сата од црниљевске цркве, низ реку Тамнаву, Милићевић наводи велику хумку за коју се сматра да је била кула *неког Адоша*; мало повише у брду, на месту *Јагодина*, наводно му је била црква, а према кули на брду *Кључаревац* подруми, где је благо скривао.⁴ И Феликс Каниц бележи код Црниљева остатке дворца *Шаренград*, који се, због близине села Љутице приписују Љутици Богдану и при том помиње исте оне локалитета и веровања која је и Милићевић забележио.⁵ Љубомир Павловић бележи Град у Градојевићу као *стан некаквог мађарског племића*, а Град у суседним Галовићима као *повећи мађарски град на Тамнави, испод Сланобаре*, а затим упућује на Милићевића и његове податке.⁶ Па-

¹ Руководилац Пројекта био је др Дејан Булић, научни сарадник Историјског института, а археолошко ископавање обављено је у сарадњи са археолозима Завода за заштиту споменика културе из Ваљева, Радивојем Арсићем и Невеном Павловић. Пројекат је финансирало Министарство културе и информисања, док је иницијатор било локално становништво које је добровољним радом узело учешће у археолошким ископавањима.

² Село се потом наводи кроз цео XVI век: А. ХАНЦИЋ, Град Шабац и његова околина у XVI веку, *Шабац у прошлости* I, Шабац 1970, 226 [А. HANDŽIĆ, Grad Šabac i njegova okolina u XVI veku, *Šabac u prošlosti* I, Šabac 1970]. Подаци за село доступни су за период 1600–1604. и 1623–24. година: О. Зиројевић, Шабац и његова нахија од 1600. до 1683. године, *Шабац у прошлости* I, Шабац 1970, 275, 278 [О. ZIROJEVIĆ, Šabac i njegova nahija od 1600. do 1683. godine, *Šabac u prošlosti* I, Šabac 1970].

³ М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋ, *Кнежевина Србија* I, Београд 1876, 427 [М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋ, *Кнежевина Србија* I, Beograd 1876].

⁴ М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋ, *Кнежевина Србија* I, 427.

⁵ Ф. Каниц, *Србија – земља и становништво* I, Београд, 1985, 432 [Ф. KANIC, *Srbija – zemlja i stanovništvo* I, Beograd, 1985].

⁶ Љ. ПАВЛОВИЋ, *Антропологија Ваљевске Тамнаве*, Насеља српских земаља књ. VIII, Српски етнографски зборник књ. 18, Београд 1912, 489 [Л. РА-

вловић бележи и причу да је био манастир у Галовићима на граници са селом Градојевићем, што се очигледно односи на наш локалитет.⁷

Поменути локалитети у непосредној околини нашег, а који се код Милићевића и других истраживача везују за мађарског племића Адоша, заиста су потврђени као археолошка налазишта, али не припадају средњем веку, већ праисториском периоду и као такви нису релевантни за истраживану цркву, али јесу у контексту веровања везаних за поменутог Адоша (Т. 1).

Кула Адоша је локалитет *Кулача* у Градојевићу, смештена између реке Тамнаве и данашњег пута Шабац – Доње Црниљево, у мочварном амбијенту и представља насеље типа *Обровац*, која се везују за неолит и прелаз у метална доба.⁸ Топоним *Јагодина* налази се у селу Галовићу, а на истом потесу је и *Кључаревац*. То је лок. *Главицица* у Јагодини и налази се на брду – главици, изнад пута и на левој обали реке Тамнаве, у близини локалитета *Кулача*. На основу конфигурације терена и положаја, насеље је градинског типа, а према површинским налазима датирано је такође у време преласка из неолита у метална доба.⁹

VLOVIĆ, *Antropologija Valjevske Tamnave*, Naselja srpskih zemalja knj. VIII, Srpski etnografski zbornik knj. 18, Beograd 1912].

⁷ Љ. ПАВЛОВИЋ, *Антропологија Ваљевске Тамнаве*, 491.

⁸ V. TRBUHOVIĆ – M. VASILJEVIĆ, *Rekognosciranja u Podrinju i sondažna istraživanja*, *Arheoški pregled* 14 (1972) 183; ИСТИ, *Најстарије земљорадничке културе у Подрињу*, Шабац, 1983, 80 [V. TRBUHOVIĆ – M. VASILJEVIĆ, *Najstarije zemljoradničke kulture u Podrinju*, Šabac, 1983]; ИСТИ, „Обровци“, посебан тип неолитског насеља у Западној Србији, *Старинар* 24–25 (1975) 158 [V. TRBUHOVIĆ – M. VASILJEVIĆ, „Obrovci“, poseban tip neolitskog naselja u Zapadnoj Srbiji, *Starinar* 24–25 (1975)]; Б. ТРИПКОВИЋ – М. ЦЕРОВИЋ – Д. БУЛИЋ, *Културно наслеђе северозападне Србије: локалитети типа „обровац“ четрдесет година касније*, *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама. Зборник радова*, ур. В. ФИЛИПОВИЋ – Р. АРСИЋ – Д. АНТОНОВИЋ, Београд – Ваљево 2013, 53 [B. TRIPKOVIĆ – M. CEROVIC – D. BULIC, *Kulturno nasleđe severozapadne Srbije: lokaliteti tipa „obrovac“ četrdeset godina kasnije*, *Rezultati novih arheoloških istraživanja u severozapadnoj Srbiji i susednim teritorijama. Zbornik radova*, ур. V. FILIPOVIĆ – R. ARSIĆ – D. ANTONOVIĆ, Beograd – Valjevo 2013]. Географске координате даје: З. А. ЖИВАНОВИЋ, *Систематизација археолошких локалитета општине Коцељева*, Београд 2011, 105 [Z. A. ŽIVANOVIĆ, *Sistematizacija arheoloških lokaliteta opštine Koceljeva*, Beograd, 2011].

⁹ M. VASILJEVIĆ, *Arheološka rekognosciranja u Podrinju*, *Arheoški pregled* 21 (1980) 211–212; В. ТРБУХОВИЋ – М. ВАСИЉЕВИЋ, *Најстарије земљорадничке културе у Подрињу*, 74, лок. бр. 29; А. ЖИВАНОВИЋ, *Систематизација археолошких локалитета општине Коцељева*, 50.

Коначно, Локалитет *Град* – Градовић или Градојевић, може се поистоветити и са помињаним *Шаренградом*. Налази се у селу Градојевић, на левој обали реке Тамнаве, са десне стране асфалтног пута Коцељева – Доње Црниљево, код ушћа потока Кленовице у Тамнаву. Насеље припада времену преласку из неолита у метална доба.¹⁰

Поред наведених трагова у околини Црниљево и један позно-средњовековни споменик везује се индиректно за Адоша. Наиме, Велики Белег у оближњој Миличиници је, према народној традицији, место погибије Радосава, Адошевог кума.¹¹ Коначно, забележена је и легенда, која је производ народне етимологије о три сестре: Гајевки, Кривајки и Каонки, од којих је свака имала свој манастир: у Гају (село Градојевић), Криваји и Каони.¹² Из наведеног се учачава како фолклорна традиција археолошке локалитете са једног уског простора из различитих епоха смешта у једну хронолошку равн, што би могла бити посебна тема за изучавање.

Видели смо да локалитет Град у Гају Павловић 1912. године бележи као манастир. Да је реч о манастиру, мислили су и картографи Генералских карата из 1894. године, на којима је забележен водоток *Манастирица*, непосредно крај истраживане цркве, а бележи се и водоток *Црковина*, што би био најпре погрешно уписан назив Црквина¹³ и чито се већ тада знало за рушевине цркве у Гају.

Локалитет је у критичку научну литературу уведен шездесетих година XX столећа рекогносцирањима Народног музеја Шабац, када је Миливоје Васиљевић оставио кратку забелешку да је реч о утврђе-

¹⁰ М. VASILJEVIĆ, *Arheološka rekonosciranja u Podrinju*, 211; В. ТРБУХОВИЋ – М. ВАСИЉЕВИЋ, *Најстарије земљорадничке културе у Подрињу*, 74, лок. бр. 30; А. ЖИВАНОВИЋ, *Систематизација археолошких локалитета општине Коцељева*, 51.

¹¹ Детаљно о овоме видети: Д. БУЛИЋ, Слободностојећи камени крстови – археолошки докази, *Између Подунавља и Средоземља*. Тематски зборник посвећен професору др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана, Пожаревац – Ниш 2021, 381–412 [Д. BULIĆ, *Slobodnostojeći kameni krstovi – arheološki dokazi, Između Podunavlja i Sredozemlja*. Tematski zbornik posvećen profesoru dr Siniši Mišiću povodom njegovog 60. rođendana, Požarevac – Niš 2021].

¹² З. А. ЖИВАНОВИЋ, Публиковани археолошки локалитети општине Коцељева – средњовековни период, *Museum 11* (Шабац 2010) 27 [Z. A. ŽIVANOVIĆ, *Publikovani arheološki lokaliteti opštine Koceljeva – srednjovekovni period, Museum 11* (Šabac 2010)].

¹³ *Генералштабна карта Србије 1: 75.000*, Б.З. (Јадар), Београд 1894 [*Генералштабна карта Србије 1: 75.000*, В.З. (Јадар), Београд 1894].

њу и цркви из XIII–XIV века.¹⁴ Неколико година касније цркву је поново походио Васиљевић у пратњи Војислава Трбуховића из Археолошког института у Београду и тим поводом оставили су опис и скицу цркве (Т. 2).¹⁵ Коначно, у још једној лапидарној белешци, Васиљевић је остатке цркве датирао у време Деспотовине,¹⁶ а нешто пре тога локалитет се нашао на списку налазишта Битве и Мачве.¹⁷ Такође је и Зоран А. Живановић, у својим прегледним радовима о археолошких локалитетима општине Коцељева, нотирао овај локалитет.¹⁸

Остаци цркве налазе се на 213 m надморске висине, на једној заравни падине која се спушта до реке Тамнаве на северним обронцима Влашића.¹⁹ Зидови цркве, већим делом су били видљиви на терену, али због обрушеног градива без јасно видљивих спољних и унутрашњих лица. У апсиди, на појединим местима, видљив је био малтерни под (Т. 3).

¹⁴ М. ВАСИЉЕВИЋ, Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу, *Годишњак Историјског архива* 5 (Шабац 1967) 148 [М. VASILJEVIĆ, Topografija arheoloških nalazišta i spomenika u Podrinju, *Godišnjak Istorijskog arhiva* 5 (Šabac 1967)]. Податке о утврђењу Васиљевић је некритички преузео из публикације *Археолошки споменици и налазишта у Србији I. Западна Србија*, Београд 1953, 65 [*Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji I. Zapadna Srbija*, Београд 1953]. У књизи је наведено да је реч о локалитетима који нису проучавани, већ регистровани на основу етнографске грађе.

¹⁵ Истраживачи нису видели бочне анексе цркве, док су недовољно прецизно дате димензије цркве и опис зидања: V. TRBUHOVIĆ - M. VASILJEVIĆ, *Re-kognosciranje u Podrinju i sondažna istraživanja*, 167 и Т. LVI.

¹⁶ С. Милутиновић – М. Васиљевић, Топографско–историјски речник Подриња, *Годишњак међуопштинског историјског архива* 22 (Шабац 1988) 118 [S. MILUTINOVIĆ – M. VASILJEVIĆ, Topografsko–istorijski rečnik Podrinja, *Godišnjak međuopštinskog istorijskog arhiva* 22 (Šabac 1988)].

¹⁷ М. БАЈАЛОВИЋ ХАЦИ-ПЕШИЋ, Средњевековна налазишта у области Битве и Мачве, *Гласник Српског археолошког друштва (=ГСАД)* 2 (1985) 146, 151 [M. BAJALOVIĆ HADŽI-PEŠIĆ, Srednjeevokovna nalazišta u oblasti Bitve i Mačve, *Glasnik Srpskog arheološkog društva (=GSAD)* 2 (1985)].

¹⁸ Живановић некритички преузима Васиљевићево датовање цркве, даје непрецизан опис градње и погрешно претпоставља поплочан под цркве: З. А. ЖИВАНОВИЋ, Публиковани археолошки локалитети општине Коцељева, 41; ИСТИ, *Археолошки локалитети општине Коцељева*, Коцељева 2011, 113 – 114 [Z. A. ŽIVANOVIĆ, *Arheološki lokaliteti opštine Koceljeva*, Koceljeva 2011]; ИСТИ, *Систематизација археолошких локалитета општине Коцељева*, 130–131.

¹⁹ Локалитет се налази на парцели 1252, к.о. Градојевић, на југу сеоског атара, у власништу црквене општине. За позицију локалитета видети: *Vojnogeografski institut*, 1:50.000: *Valjevo 1 478/1*, Београд 1967; 1:25.000: *Valjevo 1-2 (Miličnica): 478-1-2*; Београд 1970.

Са западне стране цркве је плато где је средином XX stoleћа била омања црква и поповска кућа, коју је саградио Бранко Илић из Доњег Црниљева, потоњи монах Висарион. Храм је постојао до шездетих година, када је напуштен и потпуно разграђен.²⁰ На остатке некадашњег манастира најбоље подсећа оборена часна трпеза са текстом на њеном постаменту: 1813 + 1950 – Прилог М(анасти)ру Св. Јован Н(аправи) Т(ру)д(ом) Милутин Бошковић, постоље Великим Трудом и Скорбљу Обнови Висарион Илић Јеромонах (Т. 4). Сигнирана 1813. година на постаменту, можда указује да се на истом месту, наведене године налазила црква брвнара, како Живановић мисли.²¹ Клинови, браве, кламфе и други метални делови некадашње црквице леже сложени подно једне велике липе.

Двадесетак метара западно од цркве, налазила се кућа породице Васиљевић, а у суседној њиви и њихова породична гробница. У северозападном делу платоа била је штала и други помоћни објекти, данас такође порушени и разграђени.²² Као траг ових објеката стоје камаре сложеног грађевинског материјала – камен, опека и цреп. Стотинак метара југозападно од нареченог платоа налази се издашан извор воде, који би могао бити велике старине. Простор јужно од цркве, данас је обрастао у траву, а источно у багрем и трн.

Претпостављамо да је у време подизања нове цркве, стари храм био једним делом испражњен до нивоа пода, што је било у складу са намером да се црква обнови. Верујемо да се од овог првобитног наума одустало, због димензија цркве и недостатка средстава за њену обнову, па је изграђена само мања црквица, западно од ове.

²⁰ <https://putevimapravoroslavija.info/manastir-grad-gradojevic/>, приступљено 01. 12. 2022. године. На посвету манастира Светом Јовану вероватно је утицала чињеница да се над остацима цркве некада одржавао вашар на Ивањдан. Кратке биографске податке о Бранку Илићу, односно калуђеру Висариону, ток изградње цркве, и неколико фотографија поред некадашње цркве оставио је његов нећак Милош Цветиновић. Првобитни манастир у Гају, наводно посвећен Светом Јовану, био је срушен у турској одмазди након повлачења Аустријанаца из ових крајева. Висарион је припреме за подизање цркве започео ратне 1943. године изградом ћерпича, а довршио је почетком 1946. године. Тек након изградње цркве, изграђен је конак са два одељења, а Висарион је успео од нових власти да издејствује осам хектара земљишта за манастир: М. ЦВЕТИНОВИЋ, *Сан о дуду Мургову*, Ваљево – Шабац 2002, 36–39 [М. ЦВЕТИНОВИЋ, *San o dudu Murgovu, Valjevo – Šabac 2002*].

²¹ З. А. ЖИВАНОВИЋ, *Археолошки локалитети општине Коцељева*, 113–114.

²² З. А. ЖИВАНОВИЋ, *Археолошки локалитети општине Коцељева*, 113–114.

Истраживачи помињу старо гробље са великим каменим плочама без натписа и украса више цркве на ћувику.²³ Надгробне плоче су на овом месту биле до средине XX века, када су разлупане и однете за градњу других објеката по околним селима.²⁴ Данас је могуће уочити само неколико вертикалних камених белега без натписа.

Археолошка ископавања

Током 2019. и 2020. године археолошки су истражени остаци цркве.²⁵ Радови су започети откривањем спољних лица цркве, где је ископавано искључиво у слоју шута, са спорадичним налазима сиге, те рецентним налази црепа и опеке.

Унутрашњост цркве је подужно подељена на две половине, како би се добио пресек кроз наслојавање. У централном делу нанос је представљао слој чисте иловаче дебљине око 0,10 m, прошаран корењем уклоњеног растиња и крупним жилама дуда који је растао уз северни зид цркве. Нанос је растао ка западу до 0,15 m дебљине, у коме је констатовано присуство рецентног шута (опека и цреп), нарочито уз западни зид цркве, што је последица депоновања савременог шута уз северозападни и југозападни угао цркве (Т. 5 и Т. 17).

Уз унутрашња лица цркве, у ширини од око 1 m, констатован је слој тамно мрке земље и шута (ломљени камени и малтер) настао ерозијом земље и осипањем зидова цркве. Слој је најинтереснији уз јужни зид, где је пронађено неколико уломака рецентне грнчарије, а према западном зиду и рецентних налаза црепа и делова гумене обуће. Због великог наноса земље и притиска падине на јужни зид, унутрашње лице је са местимично испалим каменом из слога и видном деформацијом линије зида.

Ископавању у апсиди претходило је уклањање импровизованог олтара, састављеног од мање гомиле обрушеног камена над којим су паљене свеће и прилаган ситан новац. На средишњем делу некадашње олтарске преграде налазио се велики бетонски постамент са металним крстом, у чијој близини су пронађена два рецентна

²³ V. TRBUHOVIĆ – M. VASILJEVIĆ, *Rekognosciranje u Podrinju i sondažna rekognosciranje*, 167.

²⁴ За гробље постоји легенда да су на том месту Турци побили ђаке: З. А. ЖИВАНОВИЋ, *Публиковани археолошки локалитети општине Коцељева* 41. На другом месту Живановић даје географске координате гробља: ИСТИ, *Систематизација археолошких локалитета општине Коцељева*, 130–131.

²⁵ Ископавања су обављена у две кампање, од 23. септембра до 2. октобра 2019. године и од 13. до 29. јула 2020. године.

уломка грнчарије и лимени делови некадашњег крста. Ископавани стратум у апсиди, дебљине 5–10 cm, тамно - мрке земља представља мешавину хумуса, пепела и гаражи.²⁶ Најчешћи налаз у слоју представљао је рецентни новац, расут са импровизованог олтара. Финим зачишћавањем пода цркве у апсиди, пронађено је неколико мањих уломака стакла и керамике (Т. 6/2; Т. 7/1; Т. 8/2) док су у испуни канала за олтарску преграду, проналажени уломци керамике, стакла и кламфи (Т. 6/1; Т. 7/2; Т. 8/3, 4, 8 и 10). У централном делу пода апсиде, испуну правоугаоног отвора за постоље часне трпезе чинила је тамно мрка земља, дебљине око 0,10 m, у којој су пронађени 2 уломка прозорског стакла (Т. 7/6). Испод поменутог слоја је чиста жута иловача (Т. 9).

Из датог описа јасно је да је црква својевремено највећим делом била испражњена до пода и да је садашњи слој настао као последица ерозије материјала са јужне падине и осипањем зидова цркве. Упркос томе над подом цркве био је највећи број пронађених покретних археолошких налаза (Т. 16 и Т. 6/5; Т. 8/9).

У северном анексу најпре је ископавано у слоју тамно мрке земље са каменом различите величине, а потом у слоју чистог шута састављеног од ломљеног камена и дробљеног малтера, местимично са траговима гаражи. За разлику од наоса, северни анекс је представљао интактну целину (Т. 10). У шуту је пронађен један грађевински кованик (Т. 7/3) и део обода са изливником каменог мортаријума, који је, заједно са пронађеним уломком у шуту који је засуо западни улаз анекса, чинио део исте камене посуде (Т. 11).

Испод шута је стерилан слој чисте жуте глиновите земља. Његова горња површини је местимично црвенкаста са ситним грумењем малтера, која је представљала ниво пода. Подна површина је неравна и местимично утонула под притиском обрушеног градива. На нивоу пода, у зони улаза из цркве пронађена је агломерација стакла од 3 уломка (Т. 7/1).

Са спољне стране јужног рамена апсиде, у слоју шута, састављеног од ломљеног камена, спорадичних уломака сиге и рецентних фрагмената опеке, црепа и најлона, константованоје постојање јужног анекса храма. На нивоу круне зида рамена апсиде је слој мрке земље са дробљеним малтером и траговима паљевине. На овом нивоу констатоване су две опеке, античке провенијенције, један делимично оштећени тесаник седре и две агломерације прозорског стакла

²⁶ Слој је био нешто дубљи тамо где је малтерни под недостајао.

(Т. 7/4; 5), док са ниво првобитног терена потиче више уломака прозорског стакла (Т. 12/1).

Над јужним анексом површински слој чини нанос - глиновита светло мрка земља, без налаза дебљине око 0,20 m (Т. 13, пресек ВВ). Унутар анекса су два слоја. Уз јужни зид цркве је слој шута (мрка земља са каменом различите величине и дробљеним малтером) у ширини од око 1m, са спорадичним уломцима сиге. У овом слоју пронађен је уломак прозорског стакла и уломак стакленог кандила (Т. 8/1). Према јужном зиду анекса је слој тамно-мрке земље са ломљеним каменом различите величине, врло набијене, влажне и глиновите земље, без примеса и налаза. У анексу је ниво пода чинила црвено-мрка глиновита земља. На нивоу пода било је спорадичних налаза грнчарије, стакла и животињских костију (Т. 12/ 2). Уз западни зид анекса, са његове спољне стране пронађен је један гвоздени предмет (Т. 8/7).

Са спољне стране јужног зида цркве копано је у ширини од 0,60 m и дубини од два до три реда камена, колико је било довољно за праћење зида, али не и за сагледавање темеља (Т. 14). Ископавани слој чинила је мрка земље са каменом различите величине и дробљеним малтером са спорадичним уломцим сиге и седре, те у горњим зонама рецентних налазима керамике (Т. 15). Стратум прелази у првобитни ниво терена, односно мрку иловачу у којој су повремено проналажени остаци горелих греда и црвене запечене земље. Сасвим спорадично је проналажен покретан археолошки материјал: стакло, керамика и животињска кост (Т. 6/4).

Током ископавања није било индиција о постојању сахрана унутар цркве, нити уз саму цркву. Евентуално постојање рановизантијске некрополе могло би се очекивати у непосредној околини, можда на сада затрављеној падини северно од цркве према реци Тамнави.

Покретни археолошки материјал

Стакло

Најбројнију групу налаза чине стаклени уломци равних и прозирних четвороугаоних прозорских окана, у палети зелене, ређе бледорозикасте или жућкасте боје, али и неколико безбојних уломака. Реч је о неколико десетина уломака, најчешће са траговима иридизације и мехурићима ваздуха у структури стакла. Уситњени уломци налажени су, махом у источном делу цркве, најчешће на нивоу пода. Израда прозорског стакла је техником ливења са заобљеном или задебљаном равном ивицом или сечењем издуваних стаклених ваљака

у правоугаоне плоче.²⁷ Припремљене плоче, различите боје стављане су у дрвене, оловне или камене рамове, обезбеђујући разнобојну светлост. За прозорска окна могли су се користити и танки листови лискуна беличасте боје, који је био мање ефикасан, али и јефтинији.²⁸ У изузетним случајевима као замена за стакло могло се користити платно, разапете сасушене коже, црево или бураг.

Стаклена окна су чест и типичан налаз рановизантијских базилика, али због једноставног облика и начина израде немају снагу ближег хронолошког одређења и зато се посматрају у складу са хронологијом цркве. Стаклена окна позната су са ширег подручја Ђердапа, Царичног града, Градине на Јелици и низа других рановизантијских локалитета.²⁹ Рановизантијски период наставља традицију римске производње стакла, али су се због пауперизације становништва, у локалним центрима, најчешће израђивали предмети једноставних форми за свакодневну употребу – посуде за пиће, светиљке и прозорска окна.³⁰

Што се тиче других налаза посуда од стакла, оне су регистроване у мањем броју и углавном уситњене до типолошке непрепознатљивости. Са јужне стране апсиде (изван цркве) у слоју тамно-мрке земље, пронађена су два уломка стаклене посуде бледо-зеленкасте боје, од чега један уломак обода, могуће кандила (Т. 7/4). Највероватније кандилу припада и део цилиндричног грлића и обода беличасте ста-

²⁷ Д. ИГНАТИАДОУ – А. АНТОНАРАС, *Речник античког и средњовековног стакларства*, Краљево 2011, 57, 104 [D. IGNATIADOU – A. ANTONARAS, *Rečnik antičkog i srednjovekovnog staklarstva*, Kraljevo 2011]; S. D. FONTAINE – D. FOY, La modernité, le confort et les procédés de fabrication des vitrages antiques, *De transparentes spéculations. Vitres de l'Antiquité et du Haut Moyen Âge (Occident-Orient)*, exposition temporaire au Musée départemental de Baviay 1/10/2005–31/12/2005, 15–24.

²⁸ S. STAMENKOVIĆ, *Tehnologija proizvodnje stakla i proizvodni centri na prostoru Sredozemne Dakije*, (докторска дисертација у рукопису), Београд 2015, 154.

²⁹ P. ŠPENAR, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Београд 2010, 87–88; *Градина на Јелици. Тридесет година археолошких ископавања (1984–2014)*, ур. М. Милинковић – П. Шпехар, каталог изложбе, Чачак 2014, 125–127, кат. бр. 101–107 [*Gradina na Jelici. Trideset godina arheoloških iskopavanja (1984-2014)*, ур. М. MILINKOVIĆ – P. ŠPENAR, katalog izložbe, Čačak 2014]; S. STAMENKOVIĆ, *Tehnologija proizvodnje stakla*, 148–154.

³⁰ P. ŠPENAR, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Београд 2010, 49; Lj. PLESNIČAR-GEC, Ponoantičke čaše iz Emone, *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V–XV vek)*, Београд 1975, 51; B. YELDA OLCAY, Lighting Methods in the Byzantine Period and Findings of Glass Lamps in Anatolia, *Journal of Glass Studies* 43 (2001) 77–87.

клене посуде из јужног анекса цркве (Т. 8/1). Реч је коничној лампи, која се благо сужава према дну, пречника 6–7 cm. Овакве лампе датују се у период IV–VI столећа, али у нашем случају као део црквеног инвентара припадају VI столећу.

Керамика

Од малобројних уломака грнчарије, са пода у апсиди потиче део заобљеног обода мање керамичке посуде, пречника 10 cm; израђене од fine глинe црвене боје печења са црним фирнајсом на ободу (Т. 8/2).

Из канала за олтарску преграду потиче уломак грлића керамичке посуде израђене на брзом витлу, окер површине и сивога прелома, потом део веће посуде прстенасто задебљаног обода, пречника 23–24 cm, израђене на брзом витлу, окер површине и сивога прелома (Т. 8/3), као и још један обод (Т. 8/4). Коначно са истог места је и уломак посуде израђене на брзом витлу, црвене боје печења, енгобиране спољашности и зелено глеђосане унутрашњости (Т. 8/10).

Из јужног анекса из слоја шута потиче неколико уломака трбуха (Т. 5) светлоцрвене амфоре или крчага, енгобиране споља и изнутра. На појединим примерцима уочљива су спољна ребра (Т. 8/6).

Са пода у наосу потиче уломак грлића керамичке посуде, вероватно крчага израђеног на брзом витлу, светло окер површине (Т. 8/9.)

Оно што важи за стакло, једнако важи и за керамику. Продужена традиција израде грнчарије од касноантичке епохе, чини да је тешко са сигурношћу прецизно датирати ситне уломке грнчарија једноставнијих форми израђене у локалним центрима производње. У контексту трајања цркве налази керамике се датирају у VI столеће.

Један број уломака керамике припада рецентним налазима, реч је о народној грнчарији из времена функционисања нове цркве или о керамици употребљаваној током црквене службе над рушевинама рановизантијске цркве (Т. 15).

Мортаријум

У западном отвору протезиса у слоју шута, пронађена су два фрагмента једног каменог мортаријума, односно авана за млевење зрнасте хране. Камени мортаријум – пречника 27 cm и висине 15,5 cm – полулоптастог је реципијента, пригачане унутрашњости и на ободу кратко истуреног изливника (Т. 11). Представљају чест налаз на рановизантијским локалитетима (Градина на Јелици, Кула – Калудра...),³¹ док услови налаза мортаријум везују за цркву и VI столеће.

³¹ *Градина на Јелици. Тридесет година археолошких ископавања (1984–2014)*, 128–129, кат.бр. 111–113; *Градина на Јелици. Утврђени центар у Илирику*

Налаз мортаријума у северном анексу, могао би да имплицира функцију или једну од употребних функција ове просторије.

Метални налази

Метални налази, својим устаљеним формама најчешће припадају хронолошки неосетљивом материјалу, али контекст налаза указује на њихову функцију или употребу. Сви пронађени метални предмети припадају грађевинској опреми.

Са спољне стране западног зида јужног анекса потиче трокрака гвоздена вешалка - спојница, којом су се повезивали дрвени делови конструкције, најчешће кровне. Кракови на вешалци су зашиљени ради лакшег уласка у дрвену греду, а нашем примерку недостаје део једног крака (Т. 8/5). Сличан налаз, али мање рустичне израде и тањих тордираних кракова потиче из слоја шута цркве у Врсеницама, где је опредељен као метални део двокраког свећњака и датиран у VI век.³²

Из канала олтарске преграде заједно са рановизантијском грнчаријом потичу две гвоздене спојнице (кламфе), зашиљених кракова, које су повезивале дрвене елементе грађевине (?) (Т. 4/8), вероватно баш на олтарској прегради. За сада једине познате аналогije представљају налази из раносредњовековног слоја на Врсеницама изнад порушене круне источног зида цркве, где су опредељени као врста клинова.³³

Међу металним предметима наша се и једна фрагментована алатка непознате намене или нож. На једном крају је сужени део на који је долазила дрвена дршка, док је радни део фрагментован (Т. 4/7). Коначно, један већи гвоздени грађевински кованик дим. 12,2 x 0,9 cm квадратног пресека и широко раскуцане уске главе пречника 3,6 cm, пронађен је у протезису у слоју шута (Т. 7/3).

VI века и вишеслојно археолошко налазиште, ур. М. МИЛИНКОВИЋ, каталог изложбе, Београд – Чачак 2017, 151–154, кат. бр. 218–233 [*Gradina na Jelici. Utvrđeni centar u Iliriku VI veka i višeslojno arheološko nalazište*, ур. М. МИЛИНКОВИЋ, каталог изложбе, Београд – Чачак 2017]. У VI век датиран је и налаз са Куле у Калудри: М. ПОПОВИЋ, Утврђење на Кули у Калудри, *Новопазарски зборник (=НПЗ)* 8 (1984) 11–18 [М. ПОПОВИЋ, Утврђење на Кули у Калудри, *Новопазарски зборник (=NPZ)* 8 (1984)].

³² М. ПОПОВИЋ – В. ВИКИЋ, *Vrsenice, kasnoantičko i ranosrednjovekovno utvrđenje*, Београд 2009, 92, 156, sl.71, kat. br. 206.

³³ М. ПОПОВИЋ – В. ВИКИЋ, *Vrsenice*, 119, sl.102/10, kat. br. 270.

Архитектура цркве

Црква је једнобродна грађевина, са два анекса на бочним странама, који храму дају крстолики изглед. Спољне димензије храма износе 17 m x 15,9 m, односно 17 m x 9,40 m без анекса, док су унутрашње димензије 15,70 m x 8,08 m (Т. 16–17). Главни улаз у цркву налазио се на западном зиду, ширине 2,05–2,10 m. Како северни довратник улаза није сачуван, јер је западни зид осут до нивоа прага, овај је одређен аналогно удаљености јужног довратника од бочних зидова. Преко два бочна пролаза остварена је комуникација из наоса са анексима. Ови су, пак, са западне стране имали и директне улазе споља.

Олтарска апсида је полукружна споља и изнутра. Уз унутрашње лице апсиде налазио се синтронос са централним проширењем ширине 0,70 m за *Горње место*. Синтронос је сачуван у северном и централном делу олтара у ширини од једног реда камена или 0,32 m, док стање малтера јасно указује да се и у јужном делу пружао у истој ширини. Висина синтроноса није прецизно утврђена, будући да је сачуван само у једном реду камена. У централном делу пода апсиде налази се правоугаони отвор запостоље часне трпезе, дим. 1,30 m x 1 m – 1,1 m.

Олтар је од остатка цркве одвојен зиданим жљебом за олтарску преграду ширине, 34–35 cm, а позициониран је на 1,64 m од унутрашњег рамена апсиде, односно источног зида (Т. 18). Канал се пружа од јужног до северног зида цркве, прецизно је узидан и спуштен у односу на ниво пода 13 cm. Дно жљеба је у северном делу поплочано танким каменим плочама, а на осталом делу омалтерисан кречним малтером, истим оним којим је изведен и под. Над жљебом се налазила олтарска преграда – *septum*, која је могла бити зидана или од дрвене конструкције. Назнака за једно или друго решење има у скромним налазима каменог градива и металних кламфи.

Установљене унутрашње димензије северног анекса износе 2,65 x 4,2 m, док су спољашње 3,4 m x 5,5 m (Т. 10). У западном зиду северног анекса регистрован је улазни отвор ширине 1,05 m. Други улаз је водио у наос цркве, али стање зидова омогућава да се утврди само западни довратник. За претпоставити је да је ширина и позиција улазног отвора аналогна улазу у јужни анекс.

Јужни анекс, иако на аналогној позицији као и северни, не одговара сасвим величини северног анекса (Т. 19). Његове унутрашње димензије износе 4,74 m x 2,36 m, а спољашње 6,15 m x 3 m, па је нешто дужи и ужи од северног анекса. Са запада се налазио улазни отвор ширине 1 m, док отвор према наосу цркве износи 1,30 m,

премда су довратници оштећени, па и димензије нису сасвим поуздане (Т. 20). Оба анекса грађена су истовремено са црквом, будући да су зидови наоса у конструктивној вези са главном грађевином.

Зидови и темељи

Очувана висина зидова износи од једног реда камена код улаза, до два и местимично три реда са унутрашње стране наоса, односно од 0,15 m до 0,5 m. Најбоља је очуваност зида у северном анексу где износи шест редова камена или 0,90 m (Т. 21). Спољна очуваност зидова је 3 до 4 реда камена, при чему је последњи ред, због испраног малтера, изгубио везу са здравим језгром зида. На основу очуваних површина зидова, фуге на спољашњим плохама биле су дерсоване белим кречним малтером.

Дебљине зидова цркве износе од 0,65 m до 0,72 m, местимично и 0,75 m. Темелјно проширење видљиво је у северном анексу у ширини 0,15 m и местимично дуж спољног темеља северног зида, где износи 0,10 m. На источном спољном зиду северног анекса темелјно проширење је 0,15 m–0,20 m, док се на апсиди свело на свега 0,05 m.

Нигде се није копало до дна темеља, већ само до првобитног нивоа тла уз источно и јужно лице цркве, односно до слоја шута са северне и источне стране цркве.

Под

Откривени малтерни под сачуван је на целој површини цркве (Т. 22). Међутим, само у делу апсиде уз синтронос и уз унутрашње лице јужног зида цркве, сачуван је са завршним слојем малтерног премаза, политуром, док је на осталом делу цркве сачувана само супструкција пода. Заправо, политура се сачувала само тамо где није било ранијег ископавања и где под није био изложен атмосфералијама.

Супструкцију чини ломљени ситнији или камен средње величине утопљен у чист слој светло мрке земље, преко кога је наливен кречни малтер беличасте боје. На ову подлогу наносио се завршни премаз који чини кречни малтер са додатком дробљене опеке, односно хидраулични малтер. Под у оба анекса чинио је танак слој набоја мрко црвене глиновите земље, осим озиданих прагова.

Материјал и градиво

Црква је грађена од ломљеног и притесаног камена светло сиве или беличасте боје, везаног беличастим кречним малтером.

У осутом материјалу није било никаквих сполија или камене пластике, али је са спољне јужне стране цркве и унутар јужног анекса, било спорадичних налаза боље обрађеног камена, специфичне вр-

сте – седре (?) или њему сличног. Камен је правилне форме са траговима обраде и тесања, а поједини примерци лучне унутрашње ивице. Највероватније су овим каменом изведени лучни пролази или прозорски отвори у јужном анексу, а могуће и недостајајући црквени мобилијар и олтарска преграда. За исту намену служили су и спорадично проналажени уломци сиге, од којих је било и већих квадера.

У шуту са источне стране цркве, уз апсиду пронађено је више уломака опеке и имбрекса, док је број тегула знатно мањи. Тек неколико опека је већег формата дебљине 7 и 5,5 cm. Налази имбрекса и тегула указују да је апсида цркве била покривена овом врстом кровног покривача (Т. 23). И за остатак цркве претпостављамо да је био покривен на исти начин, али због ранијег ископавања њене унутрашњости, остали смо ускраћени за ову врсту налаза. Сама кровна конструкција била је дрвена, изведена на две воде, коју су носили бочни зидови, преко попречно постављених дрвених греда. Није било никаквих трагова амвона, који је могао бити израђен од дрвета, што би и одговарало скромном ентеријеру храма.

* * *

Црква спада у скупину храмова средње величине, мада би се на просторима Западне Србије могла сврстати и међу оне већих димензија. То је једнобродна грађевина са једноставним и једноделним олтарским простором, без пастофорија. Крстобразност грађевини дају два анекса, чија права функција није позната. По елементима унутар цркве то је сасвим једноставна и типична рурална грађевина, без украсних елемената. Аналогних појава за делове базилике и начин извођења појединих елемената има подоста, али правих подударности по питању форме нема.

Под цркве, изведен у хидрауличном малтерном премазу, црвенкасте или жуте боје, има аналогije са шестовековним црквама Градине на Јелици – базиликама „А“, и „D“, док је ниво коришћења просторије у којима је вршено сахрањивање био од набијене земље, као и у нашем случају. Такође, и темељни рова олтарске преграде налазимо у базиликама „А“, и „D“ истог локалитета.³⁴

Појава синтроноса, односно седишта уз апсидални зид уобичајена је у рановизантијским храмовима Западне Србије. Код храма у

³⁴ М. Милинковић, *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, Београд 2015, 178, 181 [М. MILINKOVIĆ, *Ranovizantijska naselja u Srbiji i njenom okruženju*, Београд 2015].

Градојевићу то је једноставно седиште. Синтронос је забележен унутар базилике на Пазаришту,³⁵ Новопазарској бањи,³⁶ Базилици „С“ Градине на Јелици,³⁷ Бранговићу,³⁸ Доњем Таору,³⁹ док је вишестепени синтронос познат са Орловина из Малог Зворника.

Показало се да, иако је црква у забаченом крају, за њену изградњу коришћен је добро геометријски простудиран тлоцрт са лепо постављеним пропорцијама. Основне релације у наосу износе 1:1,618, а исте такве су коришћене у северној капели. И пречник олтарске апсиде је умањен у односу на ширину наоса за 1,618 пута. Овај пропорцијски однос је познатији из каснијих епоха под називом златни пресек. Јужни анекс изведен је у добро познатом односу страна 1:2. Из свега произилази да је пројектант био обучени архитекта или неко ко је располагао са завидним геометријским знањем (Т. 24). Прецизан вертикални план некадашњег изгледа цркве није изведен, али црква свакако није могла бити претерано висока због велике ширине апсиде и танких зидова. Зидови су могли бити висине до 6,5 m, што би и била њихова статичка ограниченост, јер су осим сопствене тежине, морали носити и прилично тежак кров.⁴⁰

Присутни анекси нису били литургијски укључени, односно нису имали улогу ђаконикона и протезиса, а што је очито и по начину извођења пода, који је земљани, за разлику од малтерног пода у цркви, али понајвише због чињенице да су улази у њих водили из

³⁵ М. РОГОВИЋ, *Tvrđava Ras*, Београд 1999, 123–133.

³⁶ А. ЈОВАНОВИЋ, Археолошка истраживања у Новопазарској бањи, *НПЗ* 19 (1995) 31–67 [А. ЈОВАНОВИЋ, Археолошка истраживања у Новопазарској бањи, *НПЗ* 19 (1995)]; Д. ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ, *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, Нови Пазар 2014, 124 [Д. ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ, *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, Нови Пазар 2014].

³⁷ М. МИЛИНКОВИЋ, *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, 174.

³⁸ Р. АРСИЋ – Е. ЧЕБАШЕК – Ђ. ЂЕНИЋ – Н. ПАВЛОВИЋ – В. ПЕЦИКОЗА, *Јерининград, Бранговић*, Каталог изложбе, Ваљево 2019, 19–21 [Р. АРСИЋ – Е. ЧЕБАШЕК – Ђ. ЂЕНИЋ – Н. ПАВЛОВИЋ – В. ПЕЦИКОЗА, *Jerinin grad, Brangović*, Katalog izložbe, Valjevo 2019]; Р. АРСИЋ – Н. ПАВЛОВИЋ, Стамбена архитектура и фазе развоја утврђења Јеринин град – Бранговић, *ГСАД* 37 (2021) 272–274 [Р. АРСИЋ – Н. ПАВЛОВИЋ, *Stambena arhitektura i faze razvoja utvrđenja Jerinin grad – Brangović*, *GSAD* 37 (2021)].

³⁹ Д. БУЛИЋ – Р. АРСИЋ, Доњи Таор – утврда и црква, *ГСАД* 37 (2021) 291–320 [Д. БУЛИЋ – Р. АРСИЋ, *Donji Taor – utvrda i crkva*, *GSAD* 37 (2021)].

⁴⁰ Пропорцијску анализу цркве и план у елевацији извео је архитекта др Владан Здравковић, научни сарадник Византолошког института, на чему му се најискреније захваљујем.

брода цркве, а не из олтарског простора. Могуће је да су имали намену за сахрањивање. Како сахране нису регистроване у овим просторима, претпостављамо да до њих није дошло због краткотрајне употребе цркве и напуштања ових простора од стране локалног становништва. На њихову намену могао би да указује налаз мортаријума у северном анексу.

Пронађена грнчарија није довољно чврст ослонац за уже датоване, као ни остали покретни материјал. Она носи карактеристике керамике периода касне антике и ране византије, односно времена IV–VI столећа, а уже се датују на основу услова налаза. За поједине металне елементе налазимо аналогije у VI столећу. Основне елементе за датовање цркве пружају одлике њене архитектуре. Према архитектонским карактеристикама, начину зидања, те изведеним појединим архитектонским елементима, црква се датује у VI столеће. Аналогije у непосредној околини указују на овакво датовање, као и и чињеница да у широј околини нема остатака цркви пре VI века. Неке шире аналогije пружа црква из Великог Градца, која има јужни анекс изведен на сличан начин.⁴¹

Покретни археолошки материјал, налази прозорског стакла, камени мортаријум, рановизантијска грнчарија и грађевинска керамике – тегуле и имбрекси подржавају овакво датовање цркве, али не пружају могућност и прецизнијег датирања. Налази стакла само указују да су прозори цркве били застакљени, а да су сами отвори били изведени у камену лаком за обликовање – сиви или седри.

Архитектонски елементи, пространост наоса и начин на који је било уређено светилиште, одају VI век. И малобројни археолошки материјал, можда недовољно снажно, ипак упућује на исто време. На ово време и краткотрајно коришћење светилишта указује и малобројност налаза, што може бити и последица пређашњег ископавања цркве, али пре свега непостојање гробова у анексима цркве. Такође, у ближој околини цркве нема видљивих остатака грађевина, што не значи да се истраживањем околине цркве не би и пронашли некакви трагови грађевина или сахрањивања.

Постојање цркве указује на рановизантијско насеље и некрополу у непосредној околини. Како на планини Влашић за сада нема регистрованих рановизантијских утврда, нема ни познатих прибежишта за локално становништво у непосредној околини. Најближа позната

⁴¹ М. ЈАНКОВИЋ, *Средњовековно насеље на Великом Градцу у X–XI веку*, Београд 1981, 42–43 [М. ЈАНКОВИЋ, *Srednjovekovno naselje na Velikom Gradcu u X–XI veku*, Београд 1981].

утврђења су тек на источним обронцима Цера, на неких 15–16 km ваздушном линијом: Коњуша – Цер,⁴² Тројанов Град – Цер⁴³ и Косанин град – Цер.⁴⁴ Због чињеница да су најезде стизале са севера, очекивани рефугијум требало би тражити негде на југу. Утврђење Градиште у Осладићу на југу, једнако је удаљено као и утврђења на Церу,⁴⁵ што се чини исувише далеко за случај непосредне опасности. Због овога би било разложно очекивати проналазак неке рановизантијске утврде у ближој околини.

Налази археолошког материјала и трагова гаражи на нивоу првобитног тла терена показују да је црква страдала у неком рушилачком походу, након чега више никада није обновљена. Одсуство камене пластике и црквеног мобилијара указивало би на чињеницу да је камена пластика из цркве однета или да је највећи део црквеног мобилијара био од дрвета. Појава одношења црквеног мобилијара већ је забележена на локалитету Дворине у Малом Зворнику.⁴⁶ Ако је црквени мобилијар на нашем локалитету био израђен од камена, поставља се питање шта се десило са каменом пластиком, јер није идентификован нити један локалитет, где је црквени мобилијар – у некој врсти сакралне рециклаже – употребљен у новоизграђеној цркви. Остаје као тема за размишљање да ли је камена пластика, заједно са оста-

⁴² М. VASILJEVIĆ - М. POPOVIĆ, Konjuša na Ceru. Ranovizantijsko utvrđenje, *Arheološki Pregled* 16 (1974) 111–112; Ђ. БОШКОВИЋ – В. КОРАЋ, Коњуша – трагови града, *Археолошки споменици и налазишта у Србији I. Западна Србија*, Београд 1953, 43 [Ђ. VOŠKOVIĆ – V. KORAC, Konjuša - tragovi grada, *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji I. Zapadna Srbija*, Beograd 1953].

⁴³ Ђ. БОШКОВИЋ – В. КОРАЋ, Тројанов град – остаци, *Археолошки споменици и налазишта у Србији I. Западна Србија*, Београд 1953, 43–44 [Ђ. VOŠKOVIĆ – V. KORAC, Trojanov grad – ostaci, *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji I. Zapadna Srbija*, Beograd 1953]; М. ВАСИЋ, Мачва и Подриње у римско доба, *ГСАД* 2 (1985) 131 [М. VASIĆ, Mačva i Podrinje u rimsko doba, *GSAD* 2 (1985)].

⁴⁴ Ђ. БОШКОВИЋ - В. КОРАЋ, Косанин град – некадашњи град, *Археолошки споменици и налазишта у Србији I. Западна Србија*, Београд 1953, 45 [Ђ. VOŠKOVIĆ – V. KORAC, Kosanin grad – nekadašnji grad, *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji I. Zapadna Srbija*, Beograd 1953]; М. ВАСИЋ, Мачва и Подриње у римско доба, 131.

⁴⁵ D. BULIĆ, The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine period on the Later Territory of the South-Slavic Principalities, and Their Re-occupation, *The World of the Slavs – Studies on the Eastern, Western and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries A.D.)*, ed. S. Rudić, Belgrade 2013, 208.

⁴⁶ Према усменим информацијама добијеним од др Дејана Радичевића, руководиоца археолошких истраживања локалитета Дворине у Малог Зворнику.

лим црквеним реликвијама уграђена у неку другу цркву или однета са могућим повлачењем становништва дубље у залеђе.

Како нема никаквих материјалних трагова обнављања цркве, намеће се закључак да је овај простор напуштен од домицилног становништва и да је замрла црквена организација. Новодосељена популација није имала потребу за њеним обнављањем, како је већ закључено за остатке цркве из села Таор код Ваљева.⁴⁷ Апсолутним датирањем једне од три сахране унутар цркве у Таору, до којих је дошло пробијањем пода цркве, а да овај после није више обнављан, указује да је до сахране дошло у време када је замрло коришћење храма. Добијена горња граница Ц14 датума је 560. година, што би био и *terminus post quem* non за коришћење цркве. За сада са доста резерве узимамо овај датум и као могуће време страдања и напуштања цркве на локалитету Град у Гају. У недостатку историјских извора за овај део Србије у VI столећу, мало слободније размишљање можда је добродошло у бољем сагледавању историјских прилика на крају рановизантијске епохе.

Dejan Bulić – Radivoje Arsić – Irena Cvijanović

**EARLY BYZANTINE CHURCH
FROM THE VILLAGE OF GRADOJEVIĆ
NEAR KOCELJEVA**

Summary

In 2019 and then in 2020, an early Byzantine church was at first probed and afterwards fully explored in the location of Grad in Gaj, Gradojević village, in the municipality of Koceljeva. The remains of the church are located on a flat section of a slope that descends to the river Tamnava.

The church was a one-nave building, with two annexes on the sides, which gave the temple a cross-shaped appearance with total dimensions of 17 m x 15.9 m. The main entrance to the church was located on the west wall, and via two side passages there was communication from the nave with the annexes, which, on the other hand, had direct entrances from the outside

⁴⁷ Д. БУЛИЋ – Р. АРСИЋ, Доњи Таор – утврда и црква, *ГСАД* 37 (2021) 291–320.

on the west side. Along the inner face of the apse there was a *sinthronos* with a central extension for the Upper Place, and in its central part a rectangular opening for the pedestal of the venerable table. The altar was separated from the rest of the church by a brick groove for the altar partition.

The church was built of broken and pressed stone of light gray or whitish color, bound with whitish lime mortar. The findings of imbrexes and tegules indicate that the apse, as well as the rest of the church, was covered with this type of roof covering. The roof structure was wooden, built on two pitches, which was supported by the side walls, over transversely placed wooden beams.

For the construction of the church, a well-studied geometrical floor plan with well-placed proportions was used, which would suggest that the designer was a trained architect or someone who had enviable knowledge of geometry.

The basic elements for dating the church are provided by the characteristics of its architecture, the method of construction and existing analogies, which is why it is dated to the 6th century. And the movable archaeological material found (finds of glass, stone mortar, ancient pottery and building ceramics) supports this dating.

The church was destroyed in an invasion, after which it was never rebuilt. The absence of stone plastic and church furniture indicates the fact that the stone plastic was taken from the church or that most of the church furniture was made of wood.

Keywords: Grad in Gaj, Gradojević, Koceljeva, Western Serbia, 6th century, one-nave church, *sinthronos*, glass, ceramics, mortar.

Чланак примљен: 29. августа 2023.
Чланак прихваћен: 25. октобра 2023.